

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

К. Є. Новохатський

ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ УНОРМОВАНОЇ АРХІВНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ: "ВИКОРИСТАННЯ" ЧИ "КОРИСТУВАННЯ"?

1998 року Головархів України видав термінологічний словник "Архівістика". Це був перший український тлумачний нормативний словник з архівної справи й архівознавства. У передмові до нього, зокрема, зазначалося: "Нормативним даний словник є тому, що він визначає та фіксує норму в розумінні й написанні архівних термінів, тобто визначає актуальний склад термінів архівіста, а також моделі, за якими створюються ці терміни. При цьому під нормалізацією термінології розуміється не просто виявлення та описування норми, а й цілеспрямоване втручання в мовні процеси, введення або виключення певних термінів"¹. До словника не увійшли ненормативні, застарілі терміни та ті, що неправильно орієнтують. Серед останніх, як приклад, було наведено й "використання документів".

Цей термін належить до розмовних виразів, досить широко вживаних у професійній мові архівістів (так само, як і деякі інші словосполучення, що не відповідають точній суті предмета чи явища, які вони мають називати, але за традицією під час спілкування розуміються однозначно, наприклад: "обласний архів", "відомчий архів"). На жаль, те, що побутує в повсякденному вжитку, нерідко має тенденцію проникати до офіційної професійної лексики. Тому й рясніють наші листи, накази, інструкції такими зворотами, як "схоронність документів", "документ на паперовій основі", "архів для зберігання документів" тощо.

Для запобігання цьому й ведеться пошук і відбір найбільш точних слів та сталих словосполучень, що відповідають лексичній нормі й фахово правильно називаються предмети, явища, процеси та види робіт, притаманні саме цій професійній сфері.

Результати такої лексикографічної роботи втілюються, як правило, у термінологічних словниках.

Проте видання словника саме по собі ще не забезпечує безумовного поширення й засвоєння унормованої термінології. Тим більше, коли через мізерний наклад таке видання фактично відразу після виходу в світ стає раритетом. Саме з цієї причини є нагальна потреба в постійній і послідовній роз'яснювальній роботі. Автору цих рядків уже неодноразово доводилося привертати увагу до фактів неграмотного вживання в офіційних текстах тих або інших термінів. При цьому посилення робиться не на словник (зрозуміло, що там такі приклади відсутні), а на аналогічні помилкові, але "авторитетні" тексти.

Певною мірою це стосується й терміна "використання архівних документів".

На тому, що названий термін належить до таких, які "недостатньо орієнтують", ще на початку 90-х років наголосив відомий фахівець у галузі архівознавчого термінознавства Е. Й. Хан-Піра². Але через ту саму причину - малотиражність підручника, в якому було видрукувано ці зауваження московського термінолога, вони залишилися практично не поміченими архівним загалом. Є сенс нагадати його аргументацію. Порівнюючи зміст двох близьких дій - користування і використання, він слушно зазначив: "дієслово

користуватися включає до числа своїх значень і значення дієслова використовувати³. Проте, між ними існує семантична різниця, не в усіх випадках одне можна замінити іншим. "Неможливо, - наводив він приклади, - поміняти користування на використання в "Правилах користування трамваєм"... Неможливо зробити це і в тому випадку, коли говорять про передавання документів у тимчасове користування...

В архівній термінології важливо актуально відбити, висловити саме здійснення безпосереднього сприйняття документа, факт ознайомлення з його інформацією, вилучення її. Для цього терміноелемент "використання" не годиться; по-перше, можна ознайомитися з документом, не використавши потім його інформації, не знайшовши її застосування; по-друге, при користуванні документ може бути через необережність або навмисно пошкоджено, може бути вкрадено, сфальсифіковано, а при використанні це йому не загрожує: документ покоїться в архівосховищі, працюють з отриманою від нього інформацією...⁴. Тому й виникла потреба "на професійно-мовному рівні закріпити розрізнення двох різних ситуацій, процесів - знайомство з архівними документами і застосування їх інформації".

Із наведеними аргументами не можна не погодитися. Більше того, до них доцільно додати ще й таке лінгвістичне міркування: "використання", "використаний" має відтінок певної зміни стану предмета в результаті цієї дії. Наприклад, "використаний папір" (для написання, загортання, розпалювання тощо), "використані кошти" та ін. Це, до речі, притаманне багатьом словам із префіксом "ви": витоптаний, витрачений, вичерпаний тощо. Аналогічний відтінок смислу слів надає в російській мові префікс "ис": испорченний, истаявший, истерзанный, использованный. Тому словосполучення "використаний архівний документ" мимоволі матиме забарвлення, що суперечить найголовнішому завданню архівістів - зберегти документи в незмінному стані.

Безумовно, той, хто пише "використання документа", має на увазі саме використання інформації, але при цьому забуває, що документ є дуалістичним феноменом: інформація + її носій. А читач має бути зорієнтований однозначно, про що йдеться.

У розумінні понять "використання" й "користування" суттєвим є також правовий аспект. Справа в тім, що користування поряд із володінням і розпорядженням входить до тріади повноважень права власності. За юридичною термінологією користування - це "можливість особи одержувати матеріальні і культурні вигоди від речей відповідно до їхніх корисних властивостей"⁵. Така можливість у користувача архівних документів виникає в результаті ознайомлення з цими документами. Розпорядження ж - це правомочність власника вирішувати долю належних йому речей, майна, інформації, у т. ч. використовувати їх для будь-яких потреб⁶. Інший словник тлумачить це поняття так: розпорядитися - потурбуватися про використання, застосування чогось⁷. Отже, за цими двома поняттями - різний обсяг і характер прав та повноважень.

У статті 38 Закону України "Про інформацію", що так і називається - "Право власності на інформацію", містяться дві різні юридичні формули, які стосовно одного й того предмета регулювання визначають різний обсяг повноважень: "... інформація, створена кількома громадянами або юридичними особами, є колективною власністю її творців. Порядок і правила користування такою власністю визначаються договором, укладеним між співвласниками... Власник інформації має право призначати особу, яка здійснює володіння, використання і розпорядження інформацією, і визначати правила обробки інформації та доступ до неї"⁸.

До речі, у цьому Законі (стаття 14) є таке визначення терміна "використання інформації": "це задоволення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб і держави". І хоча для точності слід зауважити, що використання - це, власне, не задоволення, а дії, спрямовані на задоволення, головний зміст поняття відтворений точно.

Ситуації використання і користування розрізняються і в Законі України "Про Національний архівний фонд і архівні установи"⁹. Так, читаємо: "документи НАФ і довідковий апарат до них надаються у користування" (ст. 26), "державна архівна установа має право відмовити в користуванні документами" (ст. 27)¹⁰, "користувачі... мають право користуватися в читальному залі архівної установи документами або їх копіями з фондів користування" (ст. 31, п. 1) і водночас "публікувати, оголошувати, цитувати та іншим чином відтворювати текст і використовувати зміст архівних документів" (ст. 31, п. 6). Однак через те, що на час створення тексту цього Закону його автори не надавали належного значення термінологічній чистоті його тексту (та й до наукового розгляду питань української архівної термінології було ще далеко), ситуація застосування вилученої з архівних документів інформації в Законі була зафіксована в найпоширенішому, але дезорієнтуючому варіанті "використання архівних документів".

Цікаво простежити різницю між змістом термінів "використання" і "користування" за поглядами дослідників щодо одного з видів інформації про особу - персональних даних, яких, до речі, чимало зберігається і в державних архівах. Ось що написано з цього приводу в одній сучасній праці: "Поняття "використання" розглядається не лише із загальноприйнятого словникового змісту термінів: збирання, опрацювання, реєстрація, накопичення, зберігання і поширення даних; у принципі кожен із цих видів діяльності, або якась їхня сукупність, підпадає під смисл терміна "використання"... Таким чином, категорія "використання" персональних даних передбачає право будь-яких суб'єктів на дозволені фізичною особою або Законом дії, що пов'язані з її персональними даними, а категорія "користування" персональними даними передбачає відповідні права тільки для фізичної особи - власника персональних даних"¹¹.

Таким чином, користування архівними документами - це цілком правомірна дія, яка щоденно й повсюдно відбувається в архівах з метою подальшого використання виявленої при користуванні інформації. Використання ж архівних документів (пригадаймо кліше недавніх часів: "всєбічне (!) використання архівних документів"), якщо бути точним у змісті поняття, може відбуватися як неправомірна дія. Лише за єдиним винятком: коли архівні документи втрачають свою цінність і в установленому порядку підлягають використанню як утильсировина для паперової промисловості. Тоді це справді стає "використанням документів у народногосподарських цілях". Проте, якщо бути послідовно точним, після виділення до знищення в результаті експертизи цінності такі документи вже перестають бути архівними.

З урахуванням усіх цих обставин у словнику "Архівістика" як нормативні подано терміни: "використання інформації архівних документів - застосування інформації архівних документів у політиці, економіці, науці, культурі та інших галузях людської діяльності"¹², "користування архівними документами - регульоване правилами ознайомлення з архівними документами за допомогою їх прочитання, прослуховування, проглядання"¹³. Із останнім терміном пов'язані: "користувач архівних документів", "аркуш користування архівними документами"¹⁴. Самостійним терміном є ще й таке словосполучення: "використання архівної інформації"¹⁵. Його побудовано на основі терміноелемента "архівна інформація", який є однією з базових категорій сучасної архівістики¹⁶. Це пояснюється просто: користувачі, як правило, використовують не лише інформацію первинних архівних документів, а й відомості, отримані з архівних довідників.

А як же бути з "використанням архівних документів" у тексті Закону України "Про Національний архівний фонд і архівні установи"?¹⁷ Чинити слід так само, як і з терміном "схоронність документів". У запропонованому Держкомархівом проекті нової редакції Закону ці терміни замінено відповідно на "використання відомостей (інформації), що містяться в архівних документах" і "збереженість документів"¹⁸. Практично всі пропозиції Держкомархіву, у тому числі й зазначені термінологічні, були підтримані міністерствами, включаючи завжди прискіпливий і консервативний у таких питаннях Мін'юст, та урядом, який схвалив законопроект і передав його до Верховної Ради. Сподіваємося, що й парламентарі не керуватимуться словами Екклезіаста: "Що було, те й буде; і що робиться, те й робитиметься" (1 Еккл. 8, 15).

Насамкінець, чи не перебільшено увагу до такого, здавалося б, непершорядного питання? Думається, що протилежний підхід до нього свідчитиме про недооцінку термінологічної складової формування понятійного апарату тієї або іншої галузі чи сфери, без якого не можливий розвиток цієї сфери. У даному випадку - архівної справи.

Нам важко уявити лікаря, який переплутує назви ліків, діагнозів, лікарських процедур. То чому ж таким може бути архівіст? Як грамотне володіння мовою є показником загальної освіченості людини, так і володіння правильною термінологією у своїй галузі чи сфері є свідченням професіоналізму.

Шкода лише, що й ці рядки зможуть прочитати далеко не всі архівісти. І знову залишаться в архівах відділи використання, відомчих архівів, схоронності, а в них - охоронці.

---

¹Архівістика: Термінологічний словник / Авт.-упоряд.: К. Є. Новохатський, К. Т. Селіверстова та ін. - К., 1998. - С. 7-8.

²Хан-Пира Э. И. Архивоведческое терминоведение. - М. - МГИАИ, 1990. - С. 111-120.

³Там само. - С. 114.

⁴Там само. - С. 115.

⁵Юридичний словник. - К., 1974. - С. 351.

⁶Там само. - С. 690.

⁷Ожегов С. И. Словарь русского языка. - М., 1982. - С. 580.

⁸Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 48. - Ст. 650.

⁹Відомості Верховної Ради України. - 1994. - № 15. - Ст. 86.

¹⁰Задля точності слід говорити про відмову в доступі до документів. Саме так цю частину виправлено у проекті нової редакції Закону.

¹¹Баранов А. А., Брыжко В. М., Базанов Ю. К. Права человека и защита персональных данных. - К., 2000. - С. 194-195.

¹²Архівістика. - С. 19-20.

¹³Там само. - С. 40.

¹⁴Там само. - С. 40, 14.

¹⁵Там само. - С. 19.

¹⁶Там само. - С. 15.

¹⁷Див. преамбулу, статті 2, 27, 29, 32, 33, 35 // Відомості Верховної Ради України. - 1994. - № 15. - Ст. 86.

¹⁸Водночас залишено словосполучення "використання Національного архівного фонду". В даному випадку НАФ розуміється не лише як сукупність матеріальних носіїв із зафіксованою на них інформацією, але й як багатоаспектна категорія, у т. ч. широченний інформаційний комплекс, складно організована інформаційна система, частина інформаційних ресурсів.